ਹਿੰਦੀ ਕਹਾਣੀ

ਰਫੂਜੀ

-ਸਵਦੇਸ਼ ਦੀਪਕ

-ਅਨੁ. ਪਰਮਜੀਤ ਢੀਂਗਰਾ

ਨਾਨੀ ਕੋਰੀ ਅਨਪੜ੍ਹ ਸੀ। ਅੱਸੀਆਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਹੋਵੇਗੀ, ਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਕੁਝ ਸ਼ਬਦ ਉਹਨੂੰ ਆਉਂਦੇ ਸਨ- ਜਿਵੇਂ ਰਿਫਿਊਜੀ, ਜਿਸਨੂੰ ਉਹ ਰਫੂਜੀ ਬੋਲਦੀ ਸੀ।

ਕੁਝ ਸ਼ਬਦ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਉਪਜ ਹੁੰਦੇ ਨੇ, ਜੋ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਨੇ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਰਾਜੇ ਅਥਵਾ ਰਾਣੀ ਦੀ ਦੇਣ ਹੁੰਦੇ ਨੇ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਜਾਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਵੰਡ ਕਰਾ ਗਏ ਤੇ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਗਏ-ਰਿਫਿਊਜੀ। ਜਿਵੇਂ ਕੁਝ ਵਰ੍ਹੇ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਡੀ ਮਹਾਰਾਣੀ ਮਰੀ ਤੇ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਗਈ- ਅੱਤਵਾਦੀ।

ਸਾਰਾ ਕਸਬਾ ਉਹਨੂੰ ਨਾਨੀ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਪਰਿਵਾਰ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਉਹਦੇ ਅਸਲੀ ਨਾਂ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਜਿਸਮ ਦੇ ਸਾਰੇ ਹਿੱਸੇ ਜਿਸਮ ਦਾ ਸਾਥ ਛੱਡ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਸਿਵਾਏ ਅਵਾਜ਼ ਦੇ। ਪਾਟੇ ਢੋਲ ਵਰਗੀ ਅਵਾਜ਼- ਇਕ ਦਮ ਕੰਨਪਾੜੂ ਤੇ ਉੱਚੀ।

ਬੇਟੇ ਵੰਡ ਦੀ ਭੇਟ ਚੜ੍ਹ ਗਏ ਸਨ, ਇਕ ਕੁੜੀ ਬਚੀ ਸੀ, ਉਹ ਵੀ ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਜਲੰਧਰ ਵਿਆਹੀ ਗਈ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਮੁੰਡੇ, ਆਪਣੇ ਦੋਹਤੇ ਨਾਲ, ਨਾਨੀ ਇਸ ਕਸਬੇ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਕਲੇਮਾਂ ਵਿਚ ਮਾੜੀ-ਮੋਟੀ ਜ਼ਮੀਨ ਮਿਲ ਗਈ ਸੀ, ਮਕਾਨ ਬਣਵਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਦੋਹਤਾ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਨਾਨੀ ਉਹਨੂੰ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਨਹੀਂ, ਮਾਸਟਰ ਹੀ ਕਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਉਹਦੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਵਾਲੇ ਮਾਸਟਰ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਨੇ। ਉਹ ਜਲੰਧਰ ਕਾਲਜ ਵਿਚ, ਜੋ ਏਥੋਂ ਦਸ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੂਰ ਹੈ, ਰੋਜ਼ ਸਕੂਟਰ ’ਤੇ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਨਾਨੀ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਨਿੰਮ ਹੇਠਾਂ ਲੇਟੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਬੱਚੇ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਨਾਲ ਸਕੂਲ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਸਨ, ਜੋ ਓਸੇ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਕਦਮਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਆਈ। ਨਾਨੀ ਕਮਰ ’ਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖ, ਮੰਜੇ ’ਤੇ ਅੱਧੀ ਕੁ ਬਹਿ ਗਈ। ਅੱਧੀ-ਅੰਨ੍ਹੀ। ਨਜ਼ਰ ਨੂੰ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਕਦਮਾਂ ਨੂੰ, ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ, ਜਿਸਮਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੀ, ਪਰ ਨਾਕਾਮ।

“ਕੌਣ ਐ? ਕੀਹਨੂੰ ਮਿਲਨੈ? ਘਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਆਣਾ।”

ਨਾਨੀ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਸੁਣ ਕੇ ਨਿੰਮ ’ਤੇ ਬੈਠੇ ਕਾਂ ਨੇ ਗਰਦਨ ਘੁੰਮਾਈ ਕਿਤੇ ਕੋਈ ਖਤਰਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ। ਫਿਰ ਇਕ ਟਾਹਣੀ ਤੋਂ ਉਡ ਕੇ ਦੂਸਰੀ ਟਾਹਣੀ ’ਤੇ ਜਾ ਬੈਠਾ।

“ਨਾਨੀ, ਤੇਰੀਆਂ ਤਾਂ ਅੱਖਾਂ ਵੀ ਗਈਆਂ। ਚਲ, ਕੋਈ ਨੀ, ਫਿਕਰ ਨਾ ਕਰ, ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਬੈਂਕ ’ਚੋਂ ਕਿਸੇ ਜਵਾਨ ਕੁੜੀ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਤੈਨੂੰ ਪਵਾ ਦੇਂਦੇ ਆਂ। ਮਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ

ਦੁਨੀਆ ਤਾਂ ਦੇਖ ਲਏਂਗੀ।"

"ਜੀਤੇ, ਤੂੰ ਮੋਇਆ ਸੱਠਾਂ ਦਾ ਹੋ ਗਿਐਂ, ਪਰ ਜਬਾਨ ਅਜੇ ਵੀ ਕੈਂਚੀ ਦੀ ਕੈਂਚੀ। ਮੈਂ ਅਜੇ ਮਰਨ ਵਾਲੀ ਨਹੀਂ। ਤੇਰੇ ਫੁੱਲ ਚੁੱਗ ਕੇ ਜਾਵਾਂਗੀ। ਹੌਂਸਲਾ ਰਖ।"

"ਨਾਨੀ, ਬੈਂਕੋਂ ਅੱਖਾਂ ਲਿਆਂ ਦਿਆਂ। ਇਕ ਦਮ ਜਵਾਨ ਹੋ ਜਾਏਂਗੀ।"

"ਕੌਣ? ਮਲਕੀਅਤ? ਨਾਨੀ ਨੂੰ ਜਵਾਨ ਬਣਾਏਂਗਾ। ਮੋਇਆ, ਫਿਰ ਸੱਤ ਫੇਰੇ ਵੀ ਲਵੇਂਗਾ। ਤੇਰੀ ਘਰਵਾਲੀ ਤਾਂ ਕਦੋਂ ਦੀ ਮਰ ਗਈ ਏ, ਮੈਨੂੰ ਘਰ ਲੈ ਜਾਈਂ। ਇਸ ਉਮਰ ਵਿਚ ਤੇਰੀ ਲੁਤਰ-ਲੁਤਰ ਤਾਂ ਬੰਦ ਹੋਏਗੀ।"

ਸਰਪੰਚ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਨਿੰਮ ਹੇਠਾਂ ਦੂਸਰੀ ਮੰਜੀ ਡਾਹੀ, ਚਾਦਰਾ ਗੋਡਿਆਂ ਤੱਕ ਉਪਰ ਕੀਤਾ ਤੇ ਮੰਜੀ 'ਤੇ ਪਸਰ ਗਿਆ। ਨਾਨੀ ਨੂੰ ਫਿਰ ਛੇੜਣ ਲੱਗਾ, "ਨਾਨੀ ਬੈਂਕ 'ਚੋਂ ਅੱਖਾਂ..."

"ਚੁੱਪ ਕਰ ਮੋਇਆ। ਤੇਰੀ ਜੀਭ ਨੂੰ ਕੀੜੇ ਪੈਣ। ਮੈਨੂੰ ਬੇਵਕੂਫ ਬਣਾਉਣਾ। ਬੰਕ ਤੇਰਾ ਪਿਓ ਰੁਪਏ ਦੇਂਦਾ ਕਿ ਅੱਖਾਂ..? ਤੂੰ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇੰਜ ਹੀ ਛੇੜਦਾ ਸੈਂ।"

ਨਾਨੀ ਨੂੰ ਅਚਾਨਕ ਧਿਆਨ ਆਇਆ ਕਿ ਮਲਕੀਅਤ ਸਿੰਘ ਬਿਲਕੁਲ ਚੁੱਪ ਚਾਪ ਬੈਠੈ। ਜ਼ਰੂਰ ਕੋਈ ਗੱਲ ਐ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਇਹ ਨਿਰੀ ਕੈਂਚੀ ਐ, ਲਗਾਤਾਰ ਕਰਚ-ਕਰਚ ਕਰਦੀ।

"ਮਲਕੀਤੇ ਤੈਨੂੰ ਕਿਉਂ ਸੱਪ ਸੁੰਘਿਆ ਪਿਐ। ਬੋਲਦਾ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ। ਰਾਤੀਂ ਬੋਤਲ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ? ਠਹਿਰ ਮੈਂ ਲੱਸੀ ਲਿਆਉਣੀ ਆਂ।" ਨਾਨੀ ਨੇ ਉੱਠਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ।

"ਨਾਨੀ ਤੂੰ ਬੈਠੀ ਰਹਿ, ਹੁਣ ਦੀ ਗਈ ਤਕਾਲੀਂ ਵਾਪਸ ਮੁੜੇਂਗੀ। ਤੇਰੇ ਲਾਰੇ, ਵਿਆਹੇ ਵੀ ਕੁਆਰੇ।"

"ਮਰ ਜਾਣਾ, ਮੁਹਾਵਰੇ ਬੋਲਣੇ ਕੋਈ ਤੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਸਿਖੇ। ਚੰਗਾ ਇਹ ਦਸ ਸਵੇਰੇ ਸਵੇਰੇ ਕਿਵੇਂ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕੀਤੀ?"

ਸੁਰਜੀਤ ਤੇ ਮਲਕੀਅਤ ਨੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਕੋਲੋਂ ਪੁੱਛਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ- ਨਾਨੀ ਨਾਲ ਕੌਣ ਗੱਲ ਕਰੇ? ਨਾਨੀ ਨੇ ਉਹਦੀ ਚੁੱਪ ਸੁੰਘ ਲਈ। ਉਹਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਇਕ ਦਮ ਚੁੱਪ ਕਰ ਜਾਣਾ ਕਿਸੇ ਭੈੜੀ ਅਲਾਮਤ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹੁੰਦੀ ਐ। ਉਹ ਥੋੜ੍ਹਾ ਡਰ ਵੀ ਗਈ, ਇਸ ਲਈ ਉੱਚੀ ਅਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ-

"ਓਏ, ਮੋਇਆ ਜੀਭ ਤਾਲੂ ਨਾਲ ਕਿਉਂ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਏ? ਕੁਝ ਬਕਦਾ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ? ਮੇਰੇ ਮਾਸਟਰ ਦੀ ਕਿਤੇ ਟੱਕਰ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਗਈ?"

ਇਸ ਵਾਰ ਅਵਾਜ਼ ਦਾ ਧਮਾਕਾ ਏਨਾ ਉੱਚਾ ਸੀ ਕਿ ਕਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਡਰ ਗਏ। ਉਡਾਰੀ ਭਰਦੇ ਛੱਤ 'ਤੇ ਜਾ ਬੈਠੇ।

"ਨਾਨੀ ਦੀ ਬੱਚੀ, ਮਾਸਟਰ ਨਹੀਂ, ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ। ਤੈਨੂੰ ਕਿੰਨੀ ਵਾਰੀ ਦਸਿਐ ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਕਾਲਜ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ।"

"ਚੁੱਪ ਕਰ, ਵੱਡਾ ਆਇਆ ਮੈਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਵਾਲਾ। ਪੜ੍ਹਾਉਂਦਾ ਈ ਐ ਨਾ, ਭਾਵੇਂ

ਕਾਲਜ ਹੋਏ ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਸਕੂਲ, ਮਾਸਟਰ ਤਾਂ ਮਾਸਟਰ ਹੀ ਰਹੇਗਾ, ਥਾਣੇਦਾਰ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਲੱਗ ਜਾਏਗਾ। ਚੰਗਾ ਇਹ ਦਸ ਗੱਲ ਕੀ ਏ?"

ਮਲਕੀਅਤ ਨੇ ਸੁਰਜੀਤ ਨੂੰ ਕੂਹਣੀ ਮਾਰੀ ਕਿ ਤੂੰ ਹੀ ਦਸ। "ਨਾਨੀ ਸੁਣ, ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਨੂੰ ਸਮਝਾ ਕੇ ਰਖ ਕਿ ਆਲਤੂ-ਫਾਲਤੂ ਨਾ ਬੋਲਿਆ ਕਰੇ। ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਜ਼ਮਾਨਾ ਨਹੀਂ।"

"ਕੀ ਆਲਤੂ-ਫਾਲਤੂ ਬੋਲਦੈ, ਜਰਾ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਦਸ। ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਤਾਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਰਟਦਾ ਰਹਿੰਦੈ। ਹੁਣੇ ਐਨਕ ਲੱਗ ਗਈ, ਬੁੱਢਾ ਹੋ ਗਿਐ।"

ਨਾਨੀ ਲਈ ਨਜ਼ਰ ਦੀ ਐਨਕ ਬੁੱਢੇ ਹੋਣ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਐ। "ਨਾਨੀ ਅੱਤਵਾਦੀਆਂ ਖਿਲਾਫ਼ ਸ਼ਰੇਆਮ ਬੋਲਦੈ। ਆਪਣੀਆਂ ਕਲਾਸਾਂ ਵਿਚ ਵੀ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਮੁੰਡੇ, ਜਿਹੜੇ ਕਾਲਜ ਪੜ੍ਹਦੇ ਨੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਦਸਿਐ।"

"ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਬੋਲਦੈ ਤਾਂ ਕੀ ਮਾੜਾ ਇਸ ਵਿਚ। ਹੁਣ ਸੱਚ ਬੋਲਣ 'ਤੇ ਕਰਫੂ ਲੱਗ ਗਿਐ?"

"ਨਾਨੀ, ਲਗਦੈ ਤੇਰਾ ਦਿਮਾਗ ਹਿੱਲ ਗਿਐ", ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਸਖਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ, "ਤੈਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਹੁਣ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਸੱਚ ਬੋਲਣ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਐ। ਬੱਸ ਦੋ ਟੈਮ ਦੀ ਰੋਟੀ ਖਾਓ, ਜਿਹੜਾ ਦਿਨ ਸੁਖੀ-ਸਾਂਦੀ ਲੰਘ ਜੇ, ਸੱਚੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਸਮਝੋ। ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਖੂਨ ਸਵਾਰ ਐ। ਤੇਰਾ ਪੜ੍ਹਿਆ ਲਿਖਿਆ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਝੱਲਾ ਹੋ ਗਿਆ ਲਗਦੈ, ਬੋਲਣ ਤੋਂ ਬਾਜ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਸੱਚ ਬੋਲਣ ਲਈ ਨੰਬਰਦਾਰ ਲਾਇਆ ਹੋਇਐ ?"

**

ਅਤੀਤ ਵਿਚ ਨਾਨੀ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਕੜੀ ਵਰਗੇ ਆਪਣੇ ਤਿੰਨ ਪੁੱਤ ਕਤਲ ਹੁੰਦੇ ਵੇਖੇ ਸਨ ਤੇ ਉਹਦੀਆਂ ਅੰਨ੍ਹੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਫ਼ਰੀਜ਼ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ। ਪੂਰਾ ਜੋਰ ਲਾ ਕੇ ਉਹ ਮੰਜੀ 'ਤੇ ਗੱਠੜੀ ਜਿਹੀ ਬਣ ਗਈ। ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਜੋ ਕੁਝ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ ਉਹਨੂੰ ਕੁਝ ਵੀ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆ ਰਿਹਾ, ਪਰ ਆਤੰਕ ਦੀ ਬੋ ਤਾਂ ਜਾਨਵਰ ਤੱਕ ਸੁੰਘ ਲੈਂਦੇ ਨੇ। ਨਾਨੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਦੀਆਂ ਤਾਂ ਸਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸਨ ਆਉਂਦੇ। ਉਹਨੇ ਬੜੀ ਆਜਜ਼ੀ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ-

"ਮਲਕੀਤੇ ਤੂੰ ਹੀ ਸਮਝਾ ਮਾਸਟਰ ਨੂੰ। ਤੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਤਾਂ ਝਕਦੈ। ਮੈਂ ਕੁਝ ਕਹਾਂ ਤਾਂ ਜੁਆਬ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦਾ। ਉਹਦੀ ਘਰਵਾਲੀ ਵੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੀ ਐ, ਪਰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਉਹਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਕੀ ਕਹਿੰਦੈ ਕਿ ਉਹ ਚੁੱਪ ਕਰ ਜਾਂਦੀ ਐ। ਮੇਰੀ ਤਾਂ ਆਖਰੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਐ ਇੰਦਰ। ਉਹਨੂੰ ਕੁਝ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਕੁਲ ਦਾ ਬੀ ਨਾਸ ਹੋਜੇਗਾ।" ਹੁਣ ਨਾਨੀ ਬੇ-ਅਵਾਜ਼ ਰੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਅੱਥਰੂ ਡਿੱਗ ਕੇ ਚੇਹਰੇ ਦੀਆਂ ਡੂੰਘੀਆਂ ਝੁਰੜੀਆਂ ਵਿਚ ਅਟਕ ਗਏ ਸਨ।

"ਨਾਨੀ, ਫਿਕਰ ਨਾ ਕਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਉਹਨੂੰ। ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਅੱਜ ਤੱਕ ਕਿਸੇ ਹਿੰਦੂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਕਿਹਾ ਕਿਸੇ ਨੇ। ਮਲਕੀਤੇ ਦੀ ਦੁਨਾਲੀ ਨੂੰ ਸਾਰਾ ਦੁਆਬਾ ਜਾਣਦੈ,

ਸਮਝੀ। ਦੋ ਕਤਲ ਕਰ ਚੁੱਕੀ ਐ ਦੋ।" ਉਹਨੇ ਏਨੀ ਉੱਚੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਛੱਤ ਦੇ ਬੰਨ੍ਹੇ 'ਤੇ ਬੈਠੇ ਕਾਵਾਂ ਨੇ ਇਸ ਵਾਰ ਲੰਮੀ ਉਡਾਰੀ ਭਰੀ ਤੇ ਘਰ ਤੋਂ ਦੂਰ ਉੱਡ ਗਏ।

"ਪਰ ਨਾਨੀ, ਉਂਜ ਸਮਾਂ ਬੜਾ ਖਰਾਬ ਚਲ ਰਿਹੈ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ। ਕਿਸੇ 'ਤੇ ਭਰੋਸਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਭਰਾ ਭਰਾ ਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਦੀ ਨਿਗਾਹ ਨਾਲ ਦੇਖਣ ਲੱਗ ਪਿਐ। ਇੰਦਰ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਵੀ ਸਮਝਾਵਾਂਗੇ, ਪਰ ਤੂੰ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰ ਗੱਲ ਕਰੀਂ। ਚੌਰਾਸੀ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਦਿੱਲੀ ਦੰਗੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਤਾਂ ਇੰਦਰ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਸ਼ਰੇਆਮ ਬੋਲਦਾ ਸੀ। ਤਦੋਂ ਵੀ ਅਸਾਂ ਉਹਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ ਸੀ, ਪਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮੰਨਿਆ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਹੀ ਇੱਟ ਮਾਰ ਕੇ ਉਹਦਾ ਸਿਰ ਪਾੜ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਕਿੰਨਾ ਖ਼ੂਨ ਚੜ੍ਹਿ ਆ ਸੀ ਤਾਂ ਜਾ ਕੇ ਮਸਾਂ ਬਚਿਆ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਸਮਝਾਈਂ ਕਿ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਝੂਠ ਦਾ ਬੋਲਬਾਲਾ ਹੈ ਤੇ ਸੱਚ ਦਾ ਮੂੰਹ ਕਾਲਾ।" ਸੁਰਜੀਤ ਮੰਜੀ ਤੋਂ ਉਠਿਆ, ਚਾਦਰਾ ਹੇਠਾਂ ਕੀਤਾ। ਮਲਕੀਤ ਨੂੰ ਨਾਨੀ ਦੇ ਚੇਹਰੇ 'ਤੇ ਦਹਿਸ਼ਤ ਸਾਫ ਨਜ਼ਰ ਆ ਰਹੀ ਸੀ।

"ਨਾਨੀ, ਤੂੰ ਹੌਸਲਾ ਰੱਖ, ਸਾਡੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਚਿੜੀ ਨਹੀਂ ਫੜਕ ਸਕਦੀ। ਅਜਿਹਾ ਸੂਰਮਾ ਅਜੇ ਕਿਸੇ ਮਾਂ ਨੇ ਨਹੀਂ ਜੰਮਿਆ ਜੋ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਆ ਕੇ ਉਹਦੇ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰੇ। ਪਰ ਸ਼ਹਿਰ ਤਾਂ ਸਕੂਟਰ 'ਤੇ 'ਕੱਲਾ ਜਾਂਦਾ, ਜੇ ਰਾਹ ਵਿਚ..." ਮਲਕੀਅਤ ਨੇ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸਮਝੀ।

"ਚੰਗਾ ਪੁਤਰੋ, ਤੁਸੀਂ ਚਲੋ, ਸਾਈਂ ਦੀਆਂ ਰੱਖਾਂ।"

ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਅੱਜ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਨੀ ਨੂੰ ਛੇੜਿਆ ਨਹੀਂ।

ਕਾਂ ਫਿਰ ਨਿੰਮ 'ਤੇ ਆ ਗਏ ਸਨ। ਕਾਂ ਕਾਂ, ਰੋਟੀ ਦੇ, ਰੋਟੀ ਦੇ ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰੱਟ ਲਾਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਨਾਨੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗਾਲ੍ਹ ਕੱਢਦੀ ਬੋਲੀ–

"ਮੋਏ, ਮਰੀ ਜਾਂਦੇ ਨੇ ਥੋੜ੍ਹਾ ਸਬਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।" ਉਹ ਮੰਜੀ ਤੋਂ ਉਤਰੀ, ਕਮਰ 'ਤੇ ਹੱਥ ਰਖੇ, ਲਚਕੀਲੇ ਬਾਂਸ ਵਰਗਾ ਦੋਹਰਾ ਹੋ ਕੇ ਮੁੜਿਆ ਜਿਸਮ ਅੰਦਰ ਵੱਲ ਘਸੀਟਣ ਲੱਗੀ। ਨਾਲ ਨਾਲ ਯਾਦਾਂ ਵੀ।

ਹਾਂ, ਦਿੱਲੀ ਦੰਗਿਆਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਉਹਦਾ ਸਿਰ ਪਾੜ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਸ਼ਰੇਆਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਕੱਢਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਗੱਲ ਤਾਂ ਨਾਨੀ ਨੂੰ ਕੱਲ੍ਹ ਵਾਂਗ ਯਾਦ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਯਾਦਾਂ 'ਤੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਧੂੜ ਅਜੇ ਜੰਮੀ ਜੋ ਨਹੀਂ।

ਦਿਲੀਓਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਪਰਿਵਾਰ ਏਥੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਰਫੂਜੀ ਬਣ ਕੇ ਆਏ ਸਨ। ਨਾਨੀ ਵੀ ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨਾਲ ਰੋਟੀਆਂ ਦਾ ਥੱਬਾ ਲੈ ਕੇ ਓਥੇ ਗਈ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ।ਉਹ ਤਾਂ ਕਿਤੇ ਅਤੀਤ ਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਚ ਜਿੰਦਾ ਸੀ। ਸਹਿਮੀਆਂ ਬੈਠੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨੇ ਪੁਛਿਆ ਸੀ–

"ਪਾਕਿਸਤਾਨੋਂ ਆਏ ਓ ਜੀ?"

ਲੁੱਟ–ਪੁੱਟ ਕੇ ਆਈ ਇਕ ਬੁੱਢੀ ਔਰਤ ਦਾ ਚੇਹਰਾ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਲਾਲ ਹੋ ਗਿਆ, ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਕੋਈ ਪੁੱਠਾ ਜੁਆਬ ਦੇਂਦੀ। ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਇਸ਼ਾਰੇ ਨਾਲ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਕਿ ਨਾਨੀ ਦੇ ਦਿਮਾਗ਼ ਦੇ ਪੁਰਜੇ ਢਿਲੇ ਨੇ। ਇਕ ਨੇ ਸਮਝਾਇਆ, "ਨਾਨੀ, ਇਹ ਦਿੱਲੀਓਂ ਆਏ ਨੇ।"

ਨਾਨੀ ਨੇ ਅੱਧ-ਅੰਨ੍ਹੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਫਾੜ ਫਾੜ ਕੇ ਸਾਰਿਆਂ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ, ਹੱਥ ਦੀ ਤਲੀ ਨਾਲ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਛੱਤਰੀ ਬਣਾਈ। ਕੁਝ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਸਹਿਮੇ ਹੋਏ ਚੇਹਰੇ ਉਹਨੂੰ ਨਜ਼ਰ ਆਏ। ਉਹਨੇ ਪਾਟੇ ਢੋਲ ਵਰਗੀ ਅਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਪਿੰਡ ਦੀ ਔਰਤ ਨੂੰ ਝਿੜਕਿਆ, "ਦਿੱਲੀਓਂ ਆਏ ਨੇ? ਹਾਏ ਓਏ ਰੱਬਾ, ਇਹ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਕਿਵੇਂ ਬਣ ਗਿਆ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਮਾਰਿਐ?"

"ਨਹੀਂ, ਨਾਨੀ, ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਘਰ ਫੂਕ ਦਿਤੇ, ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਜਿਉਂਦੇ ਸਾੜ ਦਿੱਤਾ।"

ਨਾਨੀ ਨੇ ਇਕ ਬੱਚੀ ਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਹੱਥ ਫੇਰਿਆ। ਬੱਚੀ ਨੇ ਸੁਬਕਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

"ਨਾ ਪੁੱਤਰ, ਰੋਈ ਦਾ ਨਹੀਂ। ਦੇਖੀਂ, ਕੱਲ੍ਹ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਆਏਗਾ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਮਕਾਨ ਦਏਗਾ, ਰਾਸ਼ਨ ਵੀ ਦਏਗਾ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਣਨ 'ਤੇ ਅਸੀਂ ਕੁਲਛੇਤਰ ਆਏ ਸਾਂ, ਹਾਂ। ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਕੰਪ ਵਿਚ ਔਂਦਾ ਸੀ। ਇਕ ਸਾਲ ਵਿਚ ਫਿਰ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਵਸਾ ਦਿੱਤਾ। ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਪੱਲੇ ਬੰਨ੍ਹ ਲੈ। ਉਹਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ, ਕੱਲ੍ਹ ਜਰੂਰ ਆਏਗਾ।"

ਕੁਝ ਬੱਚੇ ਹੱਸ ਪਏ। ਇਕ ਨੇ ਦੂਸਰੇ ਨੂੰ ਇਸ਼ਾਰੇ ਨਾਲ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਬੁੱਢੀ ਨਿਰੀ ਪਾਗਲ ਐ। ਉਸ ਅਧਖੜ ਜਨਾਨੀ ਨੇ ਨਾਨੀ ਨੂੰ ਦਸਿਆ, "ਨਾਨੀ, ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਤਾਂ ਕਦੋਂ ਦਾ ਮਰ ਗਿਆ ਹੋਇਐ, ਹੁਣ ਕਿਥੋਂ ਆ ਜਾਏਗਾ?"

"ਚੁੱਪ ਰਹਿ ਨੀ, ਜਵਾਹਰ ਜਰੂਰ ਆਏਗਾ। ਵੱਡੀ ਆਈ ਨਾਨੀ ਨੂੰ ਚਾਰਨ ਵਾਲੀ, ਮੈਨੂੰ ਬੇਵਕੂਫ ਸਮਝਿਐ।"

ਪਿੰਡ ਦੀ ਇਕ ਔਰਤ ਨੇ ਯਾਦ ਕਰਾਇਆ ਕਿ, "ਨਾਨੀ, ਤੇਰੇ ਦਿਨ ਪੂਰੇ ਹੋ ਗਏ ਲਗਦੇ ਨੇ। ਤੈਨੂੰ ਤਾਂ ਕੁਝ ਵੀ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਤੂੰ ਟਰੱਕ ਵਿਚ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਨਹੀਂ, ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ।"

ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਨਾਨੀ ਹੱਕੀ ਬੱਕੀ ਰਹਿ ਗਈ। ਯਾਦਾਸ਼ਤ ਨੇ ਛੋਟੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਛਾਲਾਂ ਮਾਰੀਆਂ- ਹਾਂ, ਦਿੱਲੀ ਤਾਂ ਗਈ ਸਾਂ, ਕੀਹਦੇ ਮਰਨੇ 'ਤੇ? ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਮਰੇ ਸਨ, ਸ਼ਾਇਦ ਓਦੋਂ। ਕੁੜੀ ਠੀਕ ਕਹਿੰਦੀ ਏ, ਜਵਾਹਰ ਵੀ ਮਰ ਗਿਆ ਹੋਏਗਾ।

ਨਾਨੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਪਤੀਲੇ ਵਿਚੋਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਦਾਲ ਪਾਈ। ਚੁੰਨੀ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹੀ ਗੰਢ ਖੋਲ੍ਹੀ, ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਪੈਸੇ ਵੰਡੇ- "ਜਾਓ ਪੁੱਤਰੋ, ਲਾਲੇ ਦੀ ਹੱਟੀ ਤੋਂ ਚੀਜੀ ਖਾ ਲੌ। ਨਾਨੀ ਰੋਜ ਆਏਗੀ। ਆਪਣੇ ਛੋਣੇ ਮੋਣਿਆਂ ਨੂੰ ਚੀਜੀ ਲਈ ਪੈਸੇ ਦਏਗੀ। ਖਬਰਦਾਰ ਜੇ ਕੋਈ ਰੋਇਆ ਤਾਂ ਕੱਲ੍ਹ ਜਵਾਹਰ ਆਏਗਾ। ਹਾਂ, ਕੁਲਛੇਤਰ ਆਂਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਮੁੱਠੀਆਂ ਭਰ ਭਰ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪੈਸੇ ਦੇਂਦਾ ਸੀ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਵੀ ਦਏਗਾ।"

"ਚਲ ਨਾਨੀ, ਬਹੁਤ ਗੱਲਾਂ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਰਾਤ ਦਾ ਰੋਟੀ-ਟੁੱਕ ਵੀ ਕਰਨੈ।"

"ਨਾ ਨੀ ਭੈਣੋਂ, ਰਹਿਣ ਦਿਓ। ਏਥੇ ਦੋ ਇੱਟਾਂ ਦਾ ਚੁਲ੍ਹਾ ਬਣਾ ਕੇ ਕੰਮ ਸਾਰ ਲਵਾਂਗੇ।" ਅੱਧਖੜ ਉਮਰ ਦੀ ਔਰਤ ਨੇ ਸਾਰਿਆਂ ਵਲੋਂ ਹੱਥ ਜੋੜਦੇ ਕਿਹਾ।

ਨਾਨੀ ਨੂੰ ਗੁੱਸਾ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ, "ਚੁੱਪ ਕਰ ਨੀ,ਵੱਡੀ ਆਈ ਚੁਲ੍ਹਾ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੀ।

ਰਫੂਜੀ ਓ, ਪਾਕਿਸਤਾਨੋਂ ਆਏ ਓ। ਰੋਟੀਆਂ ਥਪੋਗੇ, ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ। ਸਾਡੀ ਗੱਡੀ ਅੰਬਰਸਰ ਰੁਕੀ ਸੀ ਪੰਦਰਾਂ ਦਿਨ ਓਥੇ ਰਹੇ। ਸਰਦਾਰ ਭਰਾਵਾਂ ਨੇ ਇਕ ਦਿਨ ਵੀ ਚੁਲ੍ਹਾ ਨਹੀਂ ਬਾਲਣ ਦਿਤਾ। ਅਸੀਂ ਰੋਟੀ ਪੁਚਾਵਾਂਗੇ। ਦੇਖ ਲੈਣਾ ਕੱਲ੍ਹ ਜਵਾਹਰ ਜਰੂਰ-ਬਰ-ਜਰੂਰ ਆਏਗਾ। ਸਭ ਠੀਕ ਕਰ ਦਏਗਾ...।" ਕਾਂ ਕਾਂ, ਰੋਟੀ ਦੇ, ਰੋਟੀ ਦੇ। ਅਤੀਤ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੋਏ ਭੁੱਖੇ ਜਰਾ ਵੀ ਸਬਰ ਨਹੀਂ। ਨਾਨੀ ਪੈਰ ਘਸੀਟਦੀ ਬਾਹਰ ਆਈ। ਕਾਂ ਫੁਦਕ ਕੇ ਨਿੰਮ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਆ ਗਏ। ਨਾਨੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੋਟੀ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਪਾਉਣ ਲੱਗੀ।

ਬਾਹਰਲੇ ਬੂਹੇ ਕੋਲ ਫੌਜੀ ਬੂਟਾਂ ਦੀ ਠੱਕ ਠੱਕ ਹੋਈ। ਸੀ.ਪੀ.ਐਫ. ਵਾਲੇ ਆ ਗਏ। ਨਾਨੀ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਸ਼ਬਦ ਸਿਖ ਲਿਆ- ਸੀ.ਪੀ.ਆਰ ਐਫ ਦੇ ਫੌਜੀ।

ਨਾਇਕ ਨੇ ਪੈਰ ਠੋਕ ਕੇ ਨਾਨੀ ਨੂੰ ਸਲੂਟ ਮਾਰਿਆ। ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਦੇ ਜਵਾਨ ਹੱਸ ਪਏ।

"ਨਾਨੀ, ਤੁਮ ਇਧਰ ਸੇ ਜਾਨੇ ਕਾ ਨਹੀਂ," ਨਾਇਕ ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਦਾ ਸੀ। ਨਾਨੀ ਨਾਲ ਪੁੱਠੀ-ਸਿੱਧੀ ਹਿੰਦੀ ਬੋਲ ਕੇ ਉਹਨੂੰ ਮਜਾ ਆਉਂਦਾ ਸੀ।

"ਨਾ ਪੁੱਤਰ, ਜਾਣਾ ਕਿਥੇ ਐ।"

"ਬਿਲਕੁਲ ਠੀਕ। ਇਸ ਗਾਂਵ ਕੇ ਹਿੰਦੂ-ਸਿੱਖ ਮੇਂ ਬਹੋਤ ਪਿਆਰ ਹੈ, ਫਿਰ ਡਰਨੇ ਕਾ ਕਿਉਂ? ਤੁਮ ਜਾਏਗਾ ਤੋ ਹਮਾਰੀ ਬੋਤ ਇਜਤ ਖਰਾਬ ਹੋਗਾ।"

"ਨਾ ਪੁੱਤਰ, ਪਰ ਜੀਤਾ ਤੇ ਮਲਕੀਅਤ ਸਵੇਰੇ ਆਏ ਸਨ। ਕਹਿ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਇੰਦਰ ਬੜੀ ਬੱਕ ਬੱਕ ਕਰਦੈ। ਖਤਰਾ ਐ।"

"ਹਾਂ ਨਾਨੀ, ਤੁਮ ਉਸਕੋ ਥੋੜਾ ਸਮਝਾਕਰ ਰਖੋ। ਬੋਤ ਬਾਤ ਕਰਨਾ ਅੱਛਾ ਨਹੀਂ। ਅਭੀ ਬੁਰੇ ਦਿਨ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਹੂਆ। ਅੱਚਾ, ਹਮ ਜਾਤੇ।"

"ਚੁੱਪ ਕਰ ਓਏ ਹਮ ਜਾਤੇ ਕੇ ਪੁੱਤਰ, ਉਹ ਲੱਸੀ ਦਾ ਭਰਿਆ ਘੜਾ ਪਿਐ, ਤੇਰਾ ਬਾਪ ਆ ਕੇ ਪੀਏਗਾ। ਹਮ ਜਾਤੇ। ਬੜੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਮਾਰ ਰਿਹਾਂ। ਜਾ, ਅੰਦਰੋਂ ਚੁੱਕ ਲਿਆ। ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਪਿਆ। ਹਾਏ, ਏਨੀ ਗਰਮੀ ਵਿਚ ਵੀ ਵਿਚਾਰੇ ਸਾਰਾ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਮਾਰੇ ਮਾਰੇ ਫਿਰਦੇ ਨੇ। ਲੱਸੀ ਪੀ ਕੇ ਜਾਣਾ ਸਾਰੇ।"

"ਨਾਨੀ, ਤੁਮ ਤੋ ਹਮਾਰੇ ਸੀ.ਓ. ਸਾਬ ਸੇ ਜਾਦਾ ਗੁੱਸਾ ਕਰਤਾ। ਬਹੁਤ ਹੁਕਮ ਮਾਰਤਾ ਹੈ," ਨਾਇਕ ਨੇ ਛੇੜਿਆ।

"ਵੱਡਾ ਦੇਖਿਐ ਤੇਰਾ ਸੀਓ-ਸੂਓ। ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਲੈ ਕੇ ਆ ਕਿਸੇ ਦਿਨ। ਅਜਿਹੀ ਕਲਾਸ ਲਾਵਾਂਗੀ ਕਿ ਮੁੜ ਤੁਹਾਡੇ 'ਤੇ ਗੁੱਸਾ ਨਹੀਂ ਝਾੜੇਗਾ। ਹਾਂ, ਵੱਡਾ ਸੀਓ-ਸੂਓ। ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਝਿੜਕਦੈ, ਹਾਂ..."

ਜਵਾਨਾਂ ਨੇ ਲੱਸੀ ਪੀਤੀ, ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਪੈਰ ਠੋਕ ਕੇ ਨਾਨੀ ਨੂੰ ਸਲੂਟ ਮਾਰਿਆ ਤੇ ਹੱਸਦੇ ਹੱਸਦੇ ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਗਏ।

ਨਾਨੀ ਨੇ ਸਿਰ ਉਪਰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਵੇਖਿਆ। ਕਾਂ ਗਰਦਨਾਂ ਪੇਟ ਨਾਲ ਲਾਈ ਊਂਘ ਰਹੇ ਸਨ। ਭਰ ਗਿਐ ਢਿੱਡ। ਮੰਜੀ ਨੂੰ ਉਹਨੇ ਥੋੜ੍ਹਾ ਪਰ੍ਹੇ ਕੀਤਾ, ਧੁੱਪ ਨੂੰ ਬੁਰਾ ਭਲਾ ਕਿਹਾ-

"ਮੋਈ, ਹੱਥ ਧੋ ਕੇ ਪਿਛੇ ਪਈ ਰਹਿੰਦੀ ਏ।" ਉਹਨੇ ਚੁੰਨੀ ਗੋਲ ਕਰਕੇ ਗੱਠ ਜਿਹੀ ਬਣਾਈ, ਸਿਰ ਥੱਲੇ ਰੱਖ ਕੇ, ਅੱਖਾਂ ਬੰਦ ਕਰ ਲਈਆਂ।

**

ਅਸੀਂ ਭਾਵੇਂ ਸੌਂ ਜਾਈਏ, ਪਰ ਸਿਮਰਤੀਆਂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਜਾਗਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਨੇ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਦੇ ਨੀਂਦ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਨਾਨੀ ਦੇ ਸੁੱਤੇ-ਮਨ ਮਸਤਕ ਵਿਚ ਉਹਦੇ ਤਿੰਨ ਜਵਾਨ ਜਹਾਨ ਮੁੰਡੇ ਉੱਗ ਆਏ। ਲਗਾਤਾਰ ਲੰਮੇ ਹੁੰਦੇ। ਬੁਰਛਿਆਂ ਵਰਗੇ ਜਵਾਨ। ਗੱਭਰੂ ਹੋਣ 'ਤੇ ਵੀ ਨਾਨੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਪਿਛੇ ਕਾਲਾ ਟਿੱਕਾ ਲਾਉਂਦੀ ਸੀ। ਵੱਡਾ ਬੜਾ ਗੁਸੈਲ ਸੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਉਹਨੇ ਮਾਂ ਨੂੰ ਟੋਕਿਆ ਸੀ- "ਟਿੱਕਾ-ਟੁੱਕਾ ਨਾ ਲਾਇਆ ਕਰ, ਯਾਰ-ਬੇਲੀ ਮਖੌਲ ਉਡਾਂਦੇ ਨੇ।" ਨਾਨੀ ਨੇ ਗਾਲ੍ਹ ਕੱਢਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਸੀ, ਮਰਜਾਣਿਆ ਕਿਸੇ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਖਾ ਜਾਏਗੀ। ਵੱਡੇ ਨੇ ਮਾਂ ਨੂੰ ਘੂਰਿਆ ਤੇ ਸਖਤ ਅਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਜੋ ਕਿਹਾ, ਉਹ ਵਾਕ ਹੁਣ ਵੀ ਨਾਨੀ ਦੇ ਦਿਲ-ਦਿਮਾਗ਼ 'ਤੇ ਖੁਣਿਆ ਹੋਇਐ -

"ਕੋਈ ਮਾਂ ਦਾ ਜਾਇਆ ਨਜਰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਦੇਖੇ,ਤਾਂ ਹੀ ਨਜਰ ਲੱਗੇਗੀ। ਹੈ ਕੋਈ ਬੱਬਰ ਸ਼ੇਰ ਜੋ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਝਾਕਣ ਦਾ ਜੇਰਾ ਕਰੇ।" ਉਹਨੇ ਆਪਣੀ ਤਲੀ ਨਾਲ ਕੰਨ ਪਿਛੇ ਲੱਗਿਆ ਟਿੱਕਾ ਪੂੰਝ ਦਿਤਾ ਤੇ ਦਨਦਨਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਗਿਆ।

ਸਿਮਰਤੀ ਦੀ ਹਨੇਰੀ ਕੋਠੜੀ ਵਿਚੋਂ ਦੂਸਰਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਨਿਕਲਿਆ। ਫਸਾਦੀਆਂ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਵੱਡੇ ਦੇ ਟੋਟੇ ਕੀਤੇ, ਫਿਰ ਦੋਵਾਂ ਛੋਟੇ ਭਰਾਵਾਂ ਦੇ। ਉਹਨੂੰ ਜਿਊਂਦਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਕਿ ਉਮਰ ਭਰ ਕਲੇਜਾ ਧੁਖਦਾ ਰਹੇ। ਪਰ ਵੱਡੇ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਕਿਉਂ ਬਦਲ ਰਹੀ ਐ। ਉਹਦੇ ਵੱਢੇ ਸਿਰ ਦੀ ਥਾਂ ਆਪਣੇ ਦੋਹਤੇ ਇੰਦਰ ਦਾ ਸਿਰ ਕਿਉਂ ਲੱਗ ਰਿਹੈ। ਇਕ ਝਟਕੇ ਨਾਲ ਨਾਨੀ ਦੀ ਨੀਂਦ ਉੱਖੜ ਗਈ, ਬਿਨਾ ਕਮਰ 'ਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖਿਆਂ ਉਹ ਮੰਜੀ ਤੋਂ ਉੱਠੀ। ਤਲੀਆਂ ਮੂੰਹ 'ਤੇ ਫੇਰੀਆਂ। ਸਾਰੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਹਨੇਰੀ ਗਾਰ ਵੱਲ ਭੱਜ ਗਏ। ਉਹਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਹੇ ਰੱਬਾ, ਖੈਰ ਰੱਖੀਂ। ਦਿਨੇ ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਉਣੇ ਚੰਗੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਮੇਰਾ ਇੰਦਰ ਕਿਉਂ ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਆਇਆ। ਕਿਤੇ ਕੋਈ ਟੱਕਰ ਤਾਂ ਨਹੀਂ..."

ਸੂਰਜ ਸਿਰ 'ਤੇ ਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇੰਦਰ ਦੇ ਆਉਣ ਦਾ ਟਾਈਮ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਅੱਜ ਤਾਂ ਉਹਦੀ ਘਰਵਾਲੀ ਵੀ ਜਲਦੀ ਆ ਜਾਏਗੀ। ਸ਼ਨੀਵਾਰ ਅੱਧੀ ਛੁੱਟੀ ਸਾਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਐ ਨਾ।

ਨਾਨੀ ਬਾਹਰ ਵਾਲੇ ਦਰਵਾਜੇ ਕੋਲ ਜਾ ਕੇ ਖਲੋ ਗਈ। ਕਿਸੇ ਆਉਂਦੇ-ਜਾਂਦੇ ਨੂੰ ਟਾਇਮ ਪੁਛੇਗੀ। ਸਾਰਿਆਂ ਲਈ ਗਰਮਾ-ਗਰਮ ਫੁਲਕੇ ਜੋ ਸੇਕਣੇ ਨੇ।

ਗਲੀ ਵੀਰਾਨ ਸੀ ਤੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਚੁੱਪ-ਚਾਂ ਪਸਰੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਨਾਨੀ ਨੇ ਗਾਲ੍ਹ ਕੱਢੀ, "ਸਾਰੇ ਮਰ ਮੁੱਕ ਗਏ ਨੇ?"

ਬੈਲਾਂ ਦੇ ਗਲੇ ਦੀਆਂ ਘੰਟੀਆਂ ਦੀ ਅਵਾਜ਼।

"ਓਏ, ਕੌਣ ਐ?"

"ਨਾਨੀ, ਮੈਂ ਬਖਤਾਵਰ ਆਂ।ਜਾਹ ਅੰਦਰ ਜਾ ਕੇ ਬਹਿ। ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਆਉਣ ਨੂੰ ਅਜੇ ਦੇਰ ਐ।"

"ਬਖਤੇ, ਵਕੀਲਾਂ ਵਾਂਗ ਬਹਿਸਿਆ ਨਾ ਕਰ। ਟੈਮ ਦਸ ਟੈਮ? ਫੁਲਕੇ ਲਾਹੁਣੇ ਨੇ।"

"ਓਏ, ਨਾਨੀ ਦੀ ਬੱਚੀ, ਸਕੂਲ ਦੋ ਵਜੇ ਬੰਦ ਹੁੰਦੈ। ਅਜੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਆਉਣ ਵਿਚ ਦੇਰ ਐ, ਅੰਦਰ ਜਾ ਕੇ ਬਹਿ ਜਾਹ। ਧੁੱਪ ਵਿਚ ਕਿਉਂ ਸੜ ਰਹੀ ਏਂ।"

"ਤੂੰ ਰਿਹਾ ਖੋਤੇ ਦਾ ਖੋਤਾ, ਅੱਜ ਸ਼ਨੀਵਾਰ ਐ। ਤੇਰੇ ਬਾਪ ਸਕੂਲ ਵਾਲੇ ਅੱਧੀ ਛੁੱਟੀ ਸਾਰੀ ਕਰਦੇ ਨੇ। ਕੀ ਟੈਮ ਹੋਇਐ?"

"ਓਏ ਨਾਨੀ, ਟੈਮ ਨਹੀਂ, ਟਾਈਮ ਹੁੰਦੈ।"

"ਚੰਗਾ ਚੰਗਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦੇ ਬੀ, ਟੈਮ ਦਸ।"

ਬਖਤਾਵਰ ਦਸਵੀਂ ਪਾਸ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਜਾਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਨਾਨੀ ਨੂੰ ਛੇੜਿਆ, "ਅਲੈਵਨ ਫਾਰਟੀ ਹੋ ਗਏ, ਫੁਲਕੇ ਲਾਹੁਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦੇ।"

"ਓਏ ਕੰਜਰਾ, ਠੀਕ ਠੀਕ ਟੈਮ ਬੋਲ। ਇਹ ਫਾਰਟੀ ਤੇਰੀ ਮਾਂ ਕੀ ਹੁੰਦੀ ਐ?"

ਬਖਤਾਵਰ ਹੱਸਿਆ। 'ਗਿਆਰਾਂ ਚਾਲੀ' ਕਹਿ ਕੇ ਚਲਾ ਗਿਆ।

ਨਾਨੀ ਪੈਰ ਘਸੀਟਦੀ ਰਸੋਈ ਵਿਚ ਆ ਗਈ। ਉਹਨੂੰ ਨਜਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦਾ ਪਰ ਟੋਹ ਕੇ ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਲੱਭ ਲੈਂਦੀ ਸੀ। ਸਰਕ ਸਰਕ ਕੇ ਸਟੋਵ ਦੇ ਕੋਲ ਆਟਾ, ਤਵਾ, ਚੱਕਲਾ ਸਭ ਇਕੱਠੇ ਕਰ ਲੈਂਦੀ। ਮਾਚਿਸ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਤੀਲੀ ਬੱਤੀਆਂ ਵਾਲੇ ਸਟੋਵ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਡਿੱਗ ਪਈ। ਉਹਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਚੱਲਿਆ। ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਸਟੋਵ ਦੇ ਮੂੰਹ ਕੋਲ ਤਲੀ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਸੇਕ ਨਹੀਂ ਲੱਗਿਆ। ਦੂਜੀ ਤੀਲੀ ਬਾਲੀ, ਗਾਲ੍ਹ ਕੱਢੀ-ਮੋਇਆ, ਕਿੰਨੀਆਂ ਤੀਲੀਆਂ ਸਾੜਦੈ।

ਉਹ ਜਦੋਂ ਵੀ ਰਸੋਈ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦੀ, ਨਾਲ ਨਾਲ ਆਰਤੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਲੈਂਦੀ-ਓਮ ਜੈ ਜਗਦੀਸ਼...

ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਸਕੂਟਰ ਰੁਕਿਆ। ਇੰਦਰ ਦੋਵਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਤੇ ਬੀਵੀ ਨੂੰ ਲੈ ਆਇਆ ਸੀ। ਦੋਵੇਂ ਬੱਚੇ ਦੌੜਦੇ ਹੋਏ ਅੰਦਰ ਚਲੇ ਗਏ। ਇਕ- ਸਾਹੇ ਬੋਲੇ, "ਨਾਨੀ, ਮੂੰਹ ਖੋਲ੍ਹ, ਟੌਫੀ ਖਾਹ।"

"ਫਿਰ ਆ ਗਏ ਬੂਟਾਂ ਸਮੇਤ ਚੌਂਕੇ ਵਿਚ। ਨਿਕਲੋ ਬਾਹਰ। ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਖਾਣੀ ਟੌਫੀ-ਟੂਫੀ।"

ਬੱਚਿਆਂ ਨੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ, ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਨੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ। ਆਉਂਦਿਆਂ ਈ ਨਾਨੀ ਨੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਝਿੜਕ ਦਿਤਾ, ਜਰੂਰ ਕੋਈ ਗੱਲ ਹੋਵੇਗੀ।

"ਦੰਮੋ, ਚਟਾਈ ਏਥੇ ਰਸੋਈ ਵਿਚ ਹੀ ਵਿਛਾ ਦੇ। ਗਰਮ ਗਰਮ ਫੁਲਕੇ ਖਾ ਲੌ।"

ਨਾਨੀ ਅੱਜ ਤੱਕ ਸਹੀ ਨਾਂ ਦਮਿਅੰਤੀ ਨਹੀਂ ਬੋਲ ਸਕੀ। ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਨਾਂ ਸੁਣਿਆ ਤਾਂ ਗਾਲ੍ਹ ਕੱਢ ਮਾਰੀ, "ਕਿੰਨਾ ਔਖਾ ਨਾਂ ਐ,ਮੈਂ ਤਾਂ ਦੰਮੋ ਹੀ ਬੁਲਾਵਾਂਗੀ।"

ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਖਾਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

"ਨਾਨੀ ਕੀ ਗੱਲ, ਆਇਆ ਸੀ ਕੋਈ?"

"ਹਾਂ, ਜੀਤਾ ਤੇ ਮਲਕੀਅਤ ਆਏ ਸਨ, ਤੇਰੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਲੈ ਕੇ।"

"ਕੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਲਾਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ।" ਇੰਦਰ ਨੇ ਸਖਤ ਅਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਪੁਛਿਆ।

"ਹੋਰ ਕਿਹੜੀ ਨਵੀਂ ਗੱਲ ਕਰਨਗੇ। ਕਹਿ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਤੂੰ ਅੱਤਵਾਦੀਆਂ ਖਿਲਾਫ਼ ਬੋਲਣੋਂ ਨਹੀਂ ਹਟਦਾ।"

"ਜਿਹੜੀ ਗੱਲ ਗਲਤ ਹੈ, ਉਹਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਤਾਂ ਬੋਲਾਂਗਾ ਹੀ।"

"ਕਿਉਂ, ਇਕ ਵਾਰ ਸਿਰ ਪੜਵਾ ਕੇ ਅਕਲ ਨਹੀਂ ਆਈ? ਓਦੋਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਖਿਲਾਫ਼ ਬੋਲਦਾ ਸੈਂ। ਜਦੋਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਣਿਆ, ਪਾੜ ਦਿਤਾ ਨਾ ਅਗਲਿਆਂ ਸਿਰ?"

"ਸ਼ੀ'ਜ ਰਾਈਟ।" ਪਤਨੀ ਨੇ ਸਮਝਾਇਆ।

"ਦੰਮੋ, ਤੈਨੂੰ ਸੌ ਵਾਰ ਕਿਹੈ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਗਿੱਟ-ਮਿੱਟ ਨਾ ਕਰਿਆ ਕਰ। ਆਪਣੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਕਹਿ ਜੋ ਕਹਿਣੈ।"

ਇੰਦਰ ਨੇ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਝਿੜਕਿਆ, "ਤੂੰ ਵਿਚ ਨਾ ਬੋਲਿਆ ਕਰ। ਪੜ੍ਹੀ ਲਿਖੀਂ ਐਂ ਫਿਰ ਵੀ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸਾਡੇ ਚੁੱਪ ਰਹਿਣ ਨਾਲ ਜੋ ਗਲਤ ਐ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਏਗਾ।"

"ਇੰਦਰ ਪੁੱਤਰ, ਪੜ੍ਹ ਲਿਖ ਕੇ ਕੀ ਤੇਰੀ ਮੱਤ ਮਾਰੀ ਗਈ ਏ। ਤੂੰ ਸੱਚ ਦਾ ਨੰਬਰਦਾਰ ਏਂ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਸਿਰ ਪਾਟਿਆ ਸੀ, ਹੁਣ ਮਾਰਿਆ ਜਾਏਂਗਾ। ਸੱਚੇ ਹੋਣ ਨਾਲੋਂ ਅਕਲਮੰਦ ਹੋਣਾ ਚੰਗੈ। ਇਕ ਚੁੱਪ ਸੌ ਸੁੱਖ।"

ਉਹ ਚੁੱਪ ਕਰ ਗਿਆ। ਦੋਵਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੇ ਤਾੜੀ ਵਜਾਈ, "ਪਾਪਾ ਨੂੰ ਪਨਿਸ਼ਮੈਂਟ, ਪਾਪਾ ਨੂੰ ਪਨਿਸ਼ਮੈਂਟ।" ਨਾਨੀ ਦਾ ਮੂੰਹ ਉਂਗਲਾਂ ਨਾਲ ਖੋਲ੍ਹਿਆ, ਇਕ ਇਕ ਟੌਫੀ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਪਾ ਦਿਤੀ। ਨਾਨੀ ਨੇ ਲੰਮਾ ਸਾਹ ਖਿਚਿਆ। ਟੌਫੀ ਦਾ ਰਸ ਜੀਭ 'ਤੇ ਫੈਲ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹ ਹੱਸਣ ਲੱਗੀ।

"ਇੰਦਰ, ਰੇਡੀਓ ਸੁਣ। ਅੱਜ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕੋਈ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ?"

"ਨਾਨੀ, ਪੰਜ ਮਰੇ ਨੇ।" ਤੇ ਉਹ ਖਾਣਾ ਵਿਚੇ ਛੱਡ ਕੇ ਚਲਾ ਗਿਆ।

ਨਾ ਹਾਲਾਤ ਬਦਲੇ, ਨਾ ਇੰਦਰ। ਆਦਮੀ ਤਾਂ ਆਦਮੀ ਹੈ, ਹੁਣ ਤਾਂ ਜਾਨਵਰ ਵੀ ਸ਼ਾਮ ਢਲਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਘਰ ਪਰਤ ਆਉਂਦੇ ਨੇ। ਅਵਾਰਾ ਗਾਵਾਂ ਤੇ ਕੁੱਤੇ ਦੁਕਾਨਾਂ ਕੋਲ ਦੁਬਕੇ ਰਹਿੰਦੇ ਨੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੀ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਫੈਲੇ ਖਤਰੇ ਨੂੰ ਸੁੰਘ ਲਿਐ, ਪਛਾਣ ਲਿਐ।

ਪਹਿਲੇ ਨਾਨੀ ਦੇ ਨਾਂ ਇਕ ਪੋਸਟਕਾਰਡ ਆਇਆ। ਚੇਤਾਵਨੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਕਿ ਆਪਣੇ ਇੰਦਰ ਸ਼ਰਮਾ ਨੂੰ ਸਮਝਾ ਲਵੋ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ...। ਪਿੰਡ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਨਾਨੀ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਕਿਸੇ ਸ਼ਰਾਰਤੀ ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਲਗਦੈ। ਪਰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਗਰਜ ਗਰਜ ਕੇ ਬੋਲਣ ਵਾਲਾ ਮਲਕੀਅਤ ਸਿੰਘ ਖਤ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਕੁਝ ਨਾ ਬੋਲਿਆ, ਸਿਰਫ ਇਕ ਲੰਮਾ ਸਾਹ ਭਰ ਕੇ ਨਾਨੀ ਦੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚੋਂ ਉੱਠ ਕੇ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਹਾਂ, ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਉਹ ਆਪਣੀ ਦੋਨਾਲੀ ਹਰ ਵੇਲੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਰਖਦਾ ਸੀ। ਸੂਰਜ ਢਲਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਹਰੇਕ ਹਿੰਦੂ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਘਰ ਅੱਗੋਂ ਲੰਘਦਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੌਂਸਲਾ ਦੇਂਦੈ। ਨਾਨੀ ਦੇ ਘਰ ਦੋਵੇਂ ਦੇਰ ਰਾਤ ਤੱਕ ਬੈਠੇ ਰਹਿੰਦੇ।

ਰਾਤ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪਹਿਰ ਢਲ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਮੋਟਰ ਸਾਈਕਲ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਨਾਨੀ ਦੇ ਘਰ ਵੱਲ ਵਧ ਰਹੀ ਸੀ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੁਣੀ ਵੀ ਉਸੇ ਨੇ ਹੀ ਸੀ। ਡਰ ਸਾਡੀਆਂ ਇੰਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸਾਨ 'ਤੇ ਲਾਉਣ ਵਾਂਗ ਤੇਜ਼ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਉਹਨੇ ਪੂਰਾ ਜ਼ੋਰ ਲਾ ਕੇ ਇੰਦਰ

ਨੂੰ ਅਵਾਜ਼ ਮਾਰੀ, "ਇੰਦਰ, ਉੱਠ। ਅੰਦਰ ਲੁੱਕ ਜਾ। ਆ ਗਏ ਉਹ।" ਉਹਨੇ ਵੀ ਮੋਟਰ ਸਾਈਕਲ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਸੁਣੀ। ਨਾਨੀ ਦੀ ਪਾਟੇ ਢੋਲ ਵਰਗੀ ਅਵਾਜ਼ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਇਕੋ ਝਟਕੇ ਨਾਲ ਉਠਾ ਦਿੱਤਾ।

"ਸੌਂ ਜਾ ਨਾਨੀ। ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਏਥੇ। ਕੋਈ ਪਿਕਚਰ ਦੇਖ ਕੇ ਸ਼ਹਿਰੋਂ ਮੁੜਿਆ ਹੋਏਗਾ।"

ਨਾਨੀ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਵੱਡੇ ਪੁੱਤ ਦੇ ਵੱਢੇ ਹੋਏ ਸਿਰ ਦੀ ਥਾਂ ਇੰਦਰ ਦਾ ਸਿਰ ਲੱਗਣ ਵਾਲਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਛਾਲ ਮਾਰ ਕੇ ਆ ਕੁੱਦਿਆ। ਉਹਨੇ ਚੀਕ ਚੀਕ ਕੇ 'ਬਚਾਓ, ਓਏ ਲੋਕੋ ਬਚਾਓ' ਸਾਰਾ ਅਸਮਾਨ ਸਿਰ 'ਤੇ ਚੁੱਕ ਲਿਆ।ਨਿੰਮ 'ਤੇ ਸੁੱਤੇ ਪਰਿੰਦੇ ਵੀ ਜਾਗ ਗਏ, ਇੰਦਰ ਦੀ ਬੀਵੀ, ਬੱਚੇ ਵੀ ਜਾਗ ਗਏ, ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਕੁਹਰਾਮ ਮੱਚ ਗਿਆ।

ਮੋਟਰ ਸਾਈਕਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਅੱਗੇ ਰੁਕਿਆ। ਨਾਨੀ ਤੇ ਦਮਿਅੰਤੀ ਇੰਦਰ ਨੂੰ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚੋਂ ਅੰਦਰ ਵੱਲ ਘਸੀਟਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਬਾਹਰ ਵਾਲਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਕਿਸੇ ਨੇ ਠੁੱਡਾ ਮਾਰ ਕੇ ਤੋੜ ਦਿੱਤਾ। ਮੂੰਹ 'ਤੇ ਕਪੜਾ ਲਪੇਟੀ ਇਕ ਜਣਾ ਅੰਦਰ ਆਇਆ। ਮੋਢੇ 'ਤੇ ਬੰਦੂਕ ਸੀ।

ਮੋਟਰ ਸਾਈਕਲ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਮਲਕੀਅਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਸੁਣੀ। ਉਹ ਦੌੜ ਕੇ ਆਪਣੇ ਮਕਾਨ ਦੀ ਛੱਤ 'ਤੇ ਜਾ ਚੜ੍ਹਿ ਆ। ਓਥੋਂ ਨਾਨੀ ਦਾ ਘਰ ਸਾਫ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਏਨੀ ਦੂਰੋਂ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਗ ਸਕਦਾ, ਪਰ ਫਾਇਰ ਕਰਕੇ ਡਰਾਇਆ ਤਾਂ ਜਾ ਸਕਦੈ। ਪਹਿਲੀ ਗੋਲੀ ਉਹਨੇ ਨਿੰਮ ਵੱਲ ਦਾਗੀ। ਮੂੰਹ 'ਤੇ ਬੰਨ੍ਹੇ ਪਰਨੇ ਵਾਲੇ ਮੁੰਡੇ ਦੇ ਮੋਢੇ 'ਤੇ ਰੱਖੀ ਬੰਦੂਕ ਫਾਇਰ ਦੀ ਅਵਾਜ ਨਾਲ ਹੇਠਾਂ ਹੋ ਗਈ। ਉਹਨੇ ਵੀ ਅੱਗੋਂ ਫਾਇਰ ਮਾਰਿਆ। ਉਹ ਬੰਦਾ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚੋਂ ਦੌੜਦਾ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਗਿਆ। ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਸਟਾਰਟ ਮੋਟਰਸਾਈਕਲ 'ਤੇ ਬਹਿ ਗਿਆ। ਦਨਦਨਾਉਂਦਾ 'ਬੁਲੇਟ' ਪਿੰਡੋਂ ਬਾਹਰ ਵੱਲ ਜਾਂਦੀ ਸੜਕ 'ਤੇ ਭੱਜ ਨਿਕਲਿਆ।

ਗੋਲੀਆਂ ਚੱਲਣ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਨੇ ਸੁਣੀ। ਵਿਹੜਿਆਂ ਵਿਚ ਸੁੱਤੇ ਲੋਕ ਭੱਜ ਕੇ ਅੰਦਰ ਜਾ ਕੇ ਦੁਬਕ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਰੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੰਦ ਕਰ ਲਏ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਲਕੀਅਤ ਤੇ ਸੁਰਜੀਤ ਨਾਨੀ ਦੇ ਘਰ ਪਹੁੰਚੇ। ਸੁਰਜੀਤ ਨੇ ਕੋਲ ਖੜੀ ਇੰਦਰ ਦੀ ਵਹੁਟੀ ਨੂੰ ਝਿੜਕਿਆ– "ਬੀਬਾ, ਅੰਦਰ ਜਾ ਕੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਚੁੱਪ ਕਰਾ। ਤੂੰ ਕੋਈ ਡਾਕਟਰ ਏਂ।"

ਮਲਕੀਅਤ ਨੇ ਇੰਦਰ ਦੀ ਲੁੰਗੀ ਖੋਲ੍ਹੀ। ਪੱਟ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ, ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਖੂਨ ਵਗ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸੁਰਜੀਤ ਨੇ ਟਾਰਚ ਜਗਾਈ। ਮਲਕੀਅਤ ਨੇ ਪੱਟ ਤੋਂ ਖ਼ੂਨ ਪੂੰਝਿਆ ਤਾਂ ਕਿ ਜ਼ਖਮ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗ ਸਕੇ। "ਨਾਨੀ, ਬਚ ਗਿਐ। ਗੋਲੀ ਪੱਟ ਦੇ ਮਾਸ ਨੂੰ ਚੀਰਦੀ ਹੋਈ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਗਈ ਏ। ਹੱਡੀ ਦਾ ਬਚਾਅ ਹੋ ਗਿਐ। ਚਾਰ ਪੰਜ ਦਿਨਾਂ 'ਚ ਰਾਜੀ ਹੋ ਜੇ ਗਾ।"

ਮਲਕੀਅਤ ਦਾ ਵੱਡਾ ਮੁੰਡਾ ਪਿੰਡ ਦੀ ਡਿਸਪੈਂਸਰੀ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਡਾਕਟਰ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਆ ਗਿਆ। ਡਾਕਟਰ ਨੇ ਦਹਿਲੀਜ਼ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਬੈਠੀ ਨਾਨੀ ਨੂੰ ਗੁਸੇ ਨਾਲ ਘੂਰਿਆ ਤੇ ਜ਼ਹਿਰੀਲੀ

ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ– "ਨਾਨੀ, ਤੇਰਾ ਇਹ ਇੰਦਰ ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਵਾ ਕੇ ਛੱਡੇਗਾ।" ਸੁਰਜੀਤ ਨੇ ਜੁਆਬ ਦੇਂਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, "ਭਰਾਵਾ ਪਹਿਲਾਂ ਤੂੰ ਇੰਦਰ ਦੀ ਮੱਲ੍ਹਮ–ਪੱਟੀ ਕਰ, ਫਿਰ ਹਿੰਦੂ–ਸਿੱਖ ਦਾ ਰੋਣਾ ਰੋ ਲਈਂ।"

"ਇਹ ਤਾਂ ਪੁਲਿਸ ਕੇਸ ਐ। ਪਹਿਲੇ ਰਿਪੋਰਟ ਦਰਜ..."

"ਕਿਉਂ ਡਾਕਟਰ ਸਾਹਿਬ, ਬੰਦੂਕ ਵੱਡੀ ਕਿ ਪੁਲਿਸ?" ਮਲਕੀਅਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬੰਦੂਕ ਮੋਢੇ 'ਤੇ ਟਿਕਾਂਦਿਆਂ ਕਿਹਾ।

ਡਾਕਟਰ ਸਹਿਮ ਗਿਆ। ਉਹਨੇ ਤੇਜੀ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਦਵਾਈਆਂ ਵਾਲਾ ਬੈਗ ਖੋਲ੍ਹਿਆ।

ਸਵੇਰ ਤੱਕ ਇੰਦਰ ਨੂੰ ਹੋਸ਼ ਆ ਗਈ।ਪਿੰਡ ਦੇ ਵੱਡਿਆਂ, ਸਿਆਣਿਆਂ ਨੇ ਆਪਸ ਵਿਚ ਸਲਾਹ–ਮਸ਼ਵਰਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਰਪਟ ਦਰਜ ਕਰਾਉਣ ਦਾ ਕੋਈ ਫਾਇਦਾ ਨਹੀਂ। ਉਲਟਾ ਇੰਦਰ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਹੋਰ ਖਤਰੇ ਵਿਚ ਪੈ ਜਾਏਗੀ। ਸੁਰਜੀਤ ਨੇ ਭਰੇ ਮਨ ਨਾਲ ਇੰਦਰ ਤੇ ਨਾਨੀ ਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਹੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਥੋਂ ਚਲੇ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਮਲਕੀਅਤ ਨਜ਼ਰਾਂ ਹੇਠਾਂ ਝੁਕਾਈ ਜਮੀਨ ਨੂੰ ਘੂਰਦਾ ਬੈਠਾ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਹੋਰ ਕਰ ਵੀ ਕੀ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇੰਦਰ 'ਤੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਵੀ ਕਿਤੇ ਹਮਲਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਤਦ ਉਹਨੂੰ ਕੌਣ ਬਚਾਏਗਾ?

"ਹਾਂ ਪੁੱਤਰੋ ਤੁਸੀਂ ਠੀਕ ਆਂਹਦੇ ਓ, ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਚਲੇ ਜਾਵਾਂਗੇ।" ਨਾਨੀ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਨਾ ਦਮ ਸੀ ਨਾ ਦਬਕਾ। ਮਲਕੀਅਤ ਨੇ ਸਮਝਾਇਆ, "ਨਾਨੀ, ਝੱਲੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਗਈ? ਕਿਹੜੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਜਾਏਂਗੀ?"

"ਨਹੀਂ, ਅਸਾਂ ਹੁਣ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਚਲੇ ਜਾਣੈ।"

ਇੰਦਰ ਨੂੰ ਕਰਨਾਲ ਦੇ ਇਕ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਨੌਕਰੀ ਮਿਲ ਗਈ। ਦਿਵਾਲੀ ਤੋਂ ਇਕ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਓਥੇ ਜਾਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਨਾਨੀ ਨੇ ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ, "ਅਸੀਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਜਾ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਕੁਲਛੇਤਰ ਕੰਪ ਲੱਗਿਐ।"

"ਨਾਨੀ, ਇੰਦਰ ਨੂੰ ਕਰਨਾਲ ਨੌਕਰੀ ਮਿਲ ਗਈ ਐ, ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਕੁਰਕਸ਼ੇਤਰ ਨਹੀਂ ਜਾ ਰਹੇ।" ਇੰਦਰ ਦੀ ਵਹੁਟੀ ਨੇ ਨਾਨੀ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ।

ਪਰ ਨਾਨੀ ਤਾਂ ਪਿਛਲੇ ਇਕ ਮਹੀਨੇ ਤੋਂ ਅਤੀਤ ਵਿਚ ਜੀਅ ਰਹੀ ਸੀ। ਵੰਡ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਨੇ ਗੁਫਾ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਉਹਦੇ ਦਿਮਾਗ਼ ਦੇ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਚੇਤਨ ਹਿੱਸੇ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਅਤੀਤ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਦੁਹਰਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਏਸੇ ਲਈ ਇਹ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਵਰਤਮਾਨ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਰਹਿੰਦੈ।

"ਦੇਖ ਦੰਮੋ, ਮੈਨੂੰ ਝੂਠੇ ਦਿਲਾਸੇ ਨਾ ਦੇ, ਹਾਂ ਆਪਾਂ ਕੁਲਛੇਤਰ ਦੇ ਕੰਪ ਵਿਚ ਜਾ ਰਹੇ ਆਂ। ਮੈਨੂੰ ਸਾਰਾ ਪਤੈ।"

ਸੁਰਜੀਤ ਨੇ ਟਰੱਕ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸਵੇਰੇ ਮੂੰਹ ਹਨੇਰੇ ਸਮਾਨ ਲੱਦ ਦਿਤਾ। ਮਲਕੀਅਤ ਨੇ ਨਾਨੀ ਨੂੰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਟਰੱਕ ਵਿਚ ਲਿਟਾਇਆ ਤੇ ਹੌਸਲਾ ਦਿੱਤਾ, "ਨਾਨੀ, ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਵਾਪਸ ਲੈਣ ਆਵਾਂਗਾ।"